

Lidová etymologie

Patří do okruhu mylných jazykových postupů.

Je založena na nesprávné slovní analýze etymologicky sémantické, na povrchní a libovolné asociaci s jiným slovem, která vychází z přirozené tendence mluvčích měnit značková slova v popisná, slova neprůhledná v průhledná, vřadit slova etymologicky neprůhledná, izolovaná, do některého etymologického hnízda, kam od původu nepatří. Jde tedy o snahu reinterpretovat dané slovo. Tím se liší od vědeckého výkladu, který musí respektovat zákonitosti hláskového vývoje, tvarosloví a slovotvorby a pravděpodobnost sémantického vývoje.

Na českém území v předhumanistickém období i v období renesance a humanismu byly lidové etymologie obvyklou součástí historických próz, kronik apod., většinou ve formě tzv. genetických legend. Šlo především o výklad vlastních jmen, v pozdním humanismu pak i o výklady apelativ. Tyto tzv. bakalářské etymologie se objevují v dílech Jana Husa, Jana Blahoslava a dalších.

Autorem výkladu označovaného jako *bakalářská etymologie* je obvykle člověk mající jisté humanitní, často dokonce lingvistické vzdělání nebo povědomí. Podstatným rozdílem od lidové etymologie v užším slova smyslu, charakterizované často jako primárně neintencionální záležitost, je však záměrnost užití nevědeckého výkladu slova, např. v kronikách, legendách nebo ve vlastivědných a jazykovědných pracích 19. a 20. století.

Lidová etymologie byla poprvé definována a popsána ve studii *Über deutsche Volksetymologie* německého lingvisty Ernsta Förstemanna, uveřejněné v roce 1852 v 1. čísle časopisu *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* (známý pod zkratkou KZ = Kuhns Zietschrift podle svého zakladatele). V české jazykovědě zůstávala po celé století až do vydání monografie Jiřího Rejzka

Lidová etymologie v češtině (2009) jedinou zevrubnou prací, dnes cennou zejména z hlediska shromážděného materiálu, monografie Josefa Černého *Příspěvky k české etymologii lidové* (1894).

Předpokladem lidové etymologie je (1) etymologická izolovanost slov – podléhala jí proto jednak slova domácí, která se v důsledku deetymologizace dostala na periferii lexikálního systému, jednak především výpůjčky z cizích jazyků;

(2) zvuková podobnost takového izolovaného slova s některým slovem v postavení „silném“, neboli vztah paronymický.

Poprvé použil pro lidovou etymologii termín „attraction paronymique“ francouzský lingvista Albert Dauzat (20. léta 20. století).

Polská jazykovědná škola tento termín, tedy paronymickou atrakci (← lat. *ad-trahō* ‘přitahuji’), převzala – Jan Baudoin de Courtenay, J. Karłowicz aj.

Typy:

1) **asonance** (= atrakce „**ad sonitum**“) – změna na základě vnější podobnosti znění, bez sémantických souvislostí:

např. p. **paňski** *Pilat* – „panský“ místo „pontský“

plátek ‘bezvýznamný, špatný časopis’ (← něm. *Blatt* ‘list, časopis, noviny’), zatímco *plátek* ‘tenká destička, plíšek’ = deminutivum k *plát* ‘deska’ ← střhn. *plate*, *blate* ‘deskový pancíř; skalní deska; mísa aj.’ ← přes francouzštinu z vulglat. **platta* ‘rovná plocha’

purpura ‘směs kadidla a vonných dřev, které při zapálení voní’ (fr. st. *pot-pourri* ‘ragú, míchanice, směs’ → angl. ‘směs vonných látek’). V č. slovo asociovalo s *purpur(a)* ‘sytě červené barvivo’

2) **arradikace** (= atrakce „**ad radicem**“) – přiřazení k nějakému „silnému“ kořeni na základě paronymie a nové interpretace sémantické

např. *protěžovat někoho* ‘podporovat někoho’ – připodobněno slovu *těžký*,
správná výslovnost je *protežovat* (← fr. *protéger* < lat. *prōtegere* ‘chránit’);

chřipka x *skřipka*

vytříbit se x *vystříbřit se* (psl. **terbiti*)

3) **adideace** (= atrakce „ad ideam“) – nová interpretace na základě sémantických
vztahů

např. p. *strach paniczny*, č. *panický strach* – vztahováno někdy k *panic* místo
správného *panika*

Další příklady, kdy atrahovaný neologismus vytlačil původní výraz:

p. *głaskać* (č. *laskat*) – atrakcí k p. *gładzić*;

r. *blizorukij* ‘krátkozraký’ (r. dial. *blizorokij*) < **blizozorokij* (koř. **zor-* – srov. č. *zrak*);

č. *provaz*, stč. *povraz*, csl. *povrazъ*, p. *powróz*, vše < psl. **povorzъ*, **vьrzъ verzti*
‘vázat’ (doloženo v stsl. *povrěsti* ‘svázat’, souvisí i s č. *povříсло* < **po-verz-slo*),
srov. též lit. *veržiu veržti* ‘zavazovat’, *viržis* ‘provaz’;

Častá jsou pojmenování zvířat, která vycházejí z mylné interpretace jejich vzniku
vlivem právě lidové etymologie:

č. *velbloud*, p. *wielbłąd*, hl. *wjelblud*, sln. *velblod*, r. *verbljud*, stsl. *velьbоудъ*
← gót. *ulbandus* ‘velbloud’; ř. *ἐλέφας* [*elephas*] ‘slon’, lat. *elephantus* ‘slon’

něm. *Maulwurf* ‘krtek’ < sthn. *mūwërf*, *mūwurf* (koř. *mū-*, srov. stsev. *mūga*,
mūha, *mūwa* ‘pahorek, kopec’, angl. *mow*);

Lidové etymologii podléhají, jak bylo řečeno, často **slova přejatá**, která si jazykové povědomí přiřazuje k slovům domácím, podobně znějícím. Např.:

č. *hřbitov*, stč. i *břítov* (← střhn. *vrīthof* ‘ohrazený prostor, dvůr kolem kostela’) – příklonění k slovesu *hřbíti hřbu* < psl. **gre(b)ti grebǫ* ‘hrabat’;

něm. *Friedhof* ‘hřbitov’ (< sthn. *frīthof* ‘nádvoří, útočiště’ < sthn. *frīten* ‘hájit, pečovat’, gót. *freidjan* ‘hájit, šetřit’) – příklonění k příbuznému něm. *Friede* (střhn. *vride*, sthn. *fridu*) ‘mír, pokoj’;

rostlina *barvínek* přes něm. *Beerwinck* z lat. *pervinca* – příklonění k *barva*

č. *máry* (stč. *páry*) ← něm. *Bahre* ‘nosítka’ – příklonění k *mřít*

č. *peklo*, spojováno mylně s **pek-* ‘péci’; stsl. *ꙗꙗꙗꙗ*, csl. *ꙗꙗꙗꙗ* (< ie. **pik-* ‘smůla’ > lat. *pix* ‘smůla’, ř. *πίσσα* [pissa] ‘smůla’ (*ꙗꙗꙗꙗ*, *ꙗꙗꙗꙗ*, sthn. *peh*);

mýty a legendy:

Ve starověku a středověku se zvláště výklady vlastních jmen osobních a místních neobjevovaly ve formě žánrů naukových, vědeckých, ale byly ztvárňovány jako epické příběhy – jako mýty a legendy. Např.:

egyptský mýtus o tom, že lidé pocházejí ze slz boha *Re*, je založen na slovní hříčce mezi koptským *rome* ‘člověk’ a *remjet* ‘slza’;

Za řeckým mýtem o stvoření nového pokolení z kamenů, které Deukalion a Pyrrha (jediní lidé, kteří unikli potopě, seslané bohem Diem na hříšné lidské pokolení) po opadnutí vody házeli na příkaz věštby za sebe, je podobné znění řeckých slov *λαός* [laos] ‘lid’ a *λαᾶς* [laas] ‘kámen’.

Jméno řecké bohyně lásky *Ἀφροδίτη* [Afrodite] se někdy považuje za výpůjčku ze semitských jazyků nebo z etrus. *apru* – to bylo obměněno podle ř. *ἀφρός* [afros] ‘pěna’ a *δέατο* [deato] zjevila se’, takže jméno bohyně, jako výpůjčka zprvu značkové, získalo popisnou povahu názvu označujícího „tu, která se zjevila z mořské pěny“.

Beelzebub (v Novém zákoně ‘vrchní, nejvyšší čert’) = *Beelzebul*, fénický bůh Slunce, doslova „pán nebeského obydlí“ (*zebûl* ‘obydlí’) – obměněno podle aram. *zèbel* ‘hnůj, smetí, neřád apod.’ a ‘podřadné, nečisté, nehodné božstvo’ a vztaženo na nejvyššího ze všech čertů

Řadu dalších případů najdeme v dialektech:

např.

č. dial. *zubadlo* ‘uzda’ – původní je zřejmě **zobadlo* od **zobati*, které odpovídá lit. *žabóti* ‘zauzdit’ a které zaniklo kvůli konkurenci druhého *zobati* ‘klovat’. Lidovou etymologií bylo připodobněno k *zub*;

č. dial. *břinkovka* ‘hůl’, asi z *dřín(k)ovka* od *dřín* ‘druh keře’; přikloněno k *břinknouti* ‘bouchnout, udeřit’

Jedním z úkolů vědecké etymologie je projevy lidové etymologie zachycovat a konstatovat. Někdy odhalí jako mylná i spojení, která se ze synchronního pohledu jeví jako zcela zřejmá a nepochybná:

např.

osudí ‘zařízení k losování’, ‘uzavřený otáčivý buben, do kterého jsou při tahu uložena čísla vydaných losů nebo pod.’. Užívání slova v souvislosti s losováním

vede k asociaci se slovem *osud*. A právě hlásková podobnost obou slov patrně způsobila i výraznou významovou specifikaci slova *osudí*. Ve skutečnosti spojení s *osud* je mylné, slovo *osudí* souvisí se slovem *sud*. Stč. *osudie* znamená ‘sud’, ‘náčiní, nádobí, nářadí’, ‘ústrojí, především pohlavní’.

andulka ‘papoušek *Melopsittacus undulatus*’

přiklonění latinského adjektiva *undulatus* ‘vlnkovaný’ k osobnímu jménu *Andulka*. Jde asi o změnu vědomou, ne příliš starou, zřejmě z druhé poloviny 19. století, kdy se tito papoušci dostali do Evropy.

fanoušek, fanda apod.

žertovné (expresivní) přetvoření amer.-angl. *fan* (poprvé doloženo koncem 80. let 19. stol.), které je zkrácením angl. *fanatic*. V češtině se rozšířilo s rozvojem kopané ve 20. a 30. letech 20. stol.

klika hovorově expresivně ‘štěstí’

přejetí něm. *Glück* ‘štěstí’. Změna *g-* v *k-* u přejímky je běžné, stejně jako změna *-ü-* v *-i-*. Koncové *-a* lze vysvětlit žertovným přikloněním ke *klika* ‘držadlo dveří’.

Zvláštním případem individuálních etymologických reinterpretací jsou případy **remotivace v dětské řeči**.

Malapropismy – záměna slov podobně znějících, ale významově spolu vůbec nesouvisejících

např.

mentálně místo *momentálně*

genitální místo *geniální*

iniciály místo *nacionále*

Nejde o jev lidové etymologie, pouze o záměnu dvou slov, která jsou pro mluvčího v podstatě stejně nemotivovaná (název *malapropismus* se odvozuje od jména jedné z postav Sheridanovy hry Rivalové z r. 1775 – angl. st. *malapropos* ‘nevhodný’ ← fr. *mal à propos*).

Místní jména

poskytují největší prostor pro lidověetymologické výklady kvůli své archaičnosti a náchylnosti k různým formálním změnám.

Např.

Hlubočepy, v této podobě od poloviny 19. stol., původně (od 13. stol.) *Hlubočrpy*, *Hlubočerpy*, obyvatelské jméno lidí, kteří museli čerpat vodu z velké hloubky;

vědomá změna:

Hloubětín (od r. 1907) místo původního *Hloupětín* od osobního jména *Hlúpata*. Kvůli nežádoucím asociacím se slovem *hloupý* bylo jméno úřední změnou upraveno a přikloněno ke slovům *hloubka*, *hluboký*;

Názvy, kdy lidová etymologie vzniká v souvislosti s mylnou dekompozicí, zahrnutím skutečné nebo odsunutím domnělé předložky:

v(e) Lkáni > *Vlkaň*, *Jetřichovice* > *Vetřichovice*, *Sosnice* > *Osnice* aj.

případy, kdy vlastní jména se reinterpretovaly bez změny formy:

Bučovice, ve jméně lze rozeznat slovo *bučet*, půdní název je ale *Budčovice*, *Budšovice*, odvozen od osobního jména *Budeč*, *Budeš*

Hlučín, nesouvisí s *hluk*, ale je odvozeno od vlastního jména *Hula* nebo *Ula*

Někdy je lidověetymologický výklad místního jména doprovázen tzv. etymologickou pověstí:

Jméno kopce a osady *Vyskeř* (← *Viz keř*, *dcero má*, *a doufej v Boha*)

Zvláštní oblastí je pragmatické uplatnění lidové etymologie v reklamě. Je založeno na homonymii nebo homofonii a využívá překvapivých asociací.

Např. reklamní slogany typu: *vy zíráte, my zíráme – Vizír; aby váš motor skvěle Shell* aj.